

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΣΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και δεχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκπασιών στα Όρλοφικά (1770) και ή άνειδραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορικé έταιρικé συνεργασία του Βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Γαργαλιάνων (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ένα άγνωστο έπιστόμιο και μία Έλληνική μαρτυρία για τό πέρασμα του Lenin από τη Τουρκεστάνη της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΙΝΑΣ: 'Ισλαμικός λόγιος τρεής: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γέρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημνη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Σημειωματικά στοιχεία σχετικά με την πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για έγκριση της τυπογραφίας στα 'Επτάνησα ● Τ. Ε. ΣΚΑΑΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η ένδειξη προσόδων κατά την Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.227](https://doi.org/10.12681/mnimon.227)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. (1982). ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ. *Μνήμων*, 8, 117-129. <https://doi.org/10.12681/mnimon.227>

ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ

Συγκριτισμός : ή τεχνική ή όποία στηρίζεται στην σύγκριση. Φυσικά, μιὰ τέτοια μεθόδευση είναι έπόμενο νά επιδέχεται ποικίλες εφαρμογές· αλλά στις άνθρωπικές επιστήμες αποτελεί πολλούς συγκεκριμένους κλάδους, τόσο γύρω στον λόγο όσο και γύρω στις τέχνες : αρχικά ή σύγκριση ανάμεσα σε συγγενείς έκδηλώσεις διαφόρων λαών, είτε σε καλές τέχνες μόνο, ή σε γράμματα και καλές τέχνες. Ύστ.ρα εξελίχθηκε. Σ' έμας άφοϋ έπί πολλά χρόνια ή άκαδημαϊκή επιστήμη είχε άδιαφορήσει έμπρός του, σήμερα, πάντως από ό,τι ξέρω στην Θεσσαλονίκη, έπηρε την άρμόζουσα θέση μέσα στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, με την άρμόζουσα ευρύτητα, άλλωστε, ή όποία ανανέωσε τὰ πλείσια όσα έπικρατούσαν πρωτύτερα.

Ίσως ή γενεά μου έσπευσε λίγο, (ή λεγομένη γενεά του τριάντα) νά εισαγάγει τó όργανο τούτο τής μελέτης μέσα στην λειτουργία τής έλληνικής παιδείας. Έγώ προσωπικά, ήρθαν στιγμές όπου αισθανόμουν κάτι σαν τύψεις όταν διεπίστωνα, ενωρίτερα, με πόση δισπιστία έγίνονταν δεκτές οι πρωτοβουλίες μας, με πόση δυσφορία αντιμετώπιζε ή καταστημένη παιδεία μας, τις άναζητήσεις γύρω σε ξένες πηγές ένός ή άλλου έργου, τις ξένες επιδράσεις τις όποιες είχε δεχθεί ξνας ή άλλος λογοτέχνης¹. Όμως πρώτον, είχαμε καλούς όδηγούς σ' αυτόν τόν δρόμο— τόν Παλαμά πάντοτε και πρώτιστα². Δεύτερον είμασταν νέοι τότε, ό κλάδος είταν κι εκείνος νέος και μάς τραβούσε με την πρωτοτυπία του και τις ιδιόρρυθμες άναζητήσεις του. Και, τέλος, είταν έντελώς δικαιολογημένη ή άνησυχία μας, ή άδημονία μας έμπρός σ' αυτήν την κατακόρυφη αύτάρκεια, αυτήν την αυτοπεψία με την όποία έλειτουργούσε στον τόπο μας ή μελέτη και ή άνάλυση τής λογοτεχνίας μας και τής ιστορίας της : ξέραμε κιόλας, από τους δασκάλους τους όποιους επιλέγαμε, ότι ή παιδεία μας άνήκε σ' ένα μεγάλο

1. Θυμίζω έδώ την πιό σχηματική και συνεπώς την σαφέστερη περίπτωση : ό Ν.Γ. Πολίτης, άπαντώντας στον Σωτηριάδη που είχε ζητήσει ξένα, ξενικά στοιχεία στον Έρωτόκριτο, βεβαιώνει ότι «παντελώς άγονος έλέγχεται ή άναζήτησις Φραγκικών προτύπων του Έρωτοκρίτου».

2. Ό Παλαμάς έχρησιμοποίησε ώραία και γόνιμα τόν όρο συγκριτική φιλολογία σά 1902, βλ. *Γράμματα*, τ. Α', Άθήνα 1904, σ. 45. Χρήση του όρου αλλά όχι στην σημερινή σημασία βλέπω στον Α. Πασπάτη (βλ. *Εφημερίς Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Α' (1861), σ. 80).

κύκλωμα, όχι μόνο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ χρόνου, δηλαδή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ χώρου, δηλαδή τοῦ δυτικοῦ κόσμου· καὶ ὅτι, συνεπῶς, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸ νόημα τῶν δικῶν μας ἐκδηλώσεων, εἶταν ἀπαραίτητο νὰ γνωρίσουμε τὶς ἀντίστοιχες ξένες.

Ἀναφέρθηκα στὶς παλαιότερες τύψεις μου· μιᾶ κατόπιν καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες. Στὸ μεταξύ θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὀλίγα λόγια σχετικά μὲ ἐκείνους τοὺς ὁποίους ὀνόμασα ὀδηγούς, δασκάλους μας: ἔτσι κι ἄλλιῶς ἱστορία κάνουμε. Στὸν ἀρχόμενο αἰῶνα οἱ ἀναζητήσεις τοῦ τύπου γιὰ τὸν ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ, εἶχαν πάρει στὴν δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ περίπου ταυτόχρονα στὴν χοάνη τῆς Ἀμερικῆς, αἰσθητὴ διάδοση. Προσεκτικοὶ δέκτες τῶν δυτικῶν πνευματικῶν φαινομένων, ὅπως ὁ Παλαμᾶς, τὸν ὁποῖο ἀνέφερα κιόλας, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, δὲν μπορούσαν νὰ μὴν ὀσμισθοῦν κάτι ἀπὸ τὴν κίνηση αὐτὴν, ὅπως ἐκδηλωνόταν μὲ ἄρθρα, μελέτες, βιβλία. Θυμίζω τοῦ πρώτου τὶς γεμάτες εὐθύνη ὑπεδείξεις γιὰ τὴν ἀνάγκη μελέτης τῶν ἰταλικῶν γραμμάτων προκειμένου νὰ γνωρίσουμε καλὰ τὶς ρίζες τῆς δικῆς μας γραμματείας (1890). Θυμίζω τοῦ δευτέρου, τοῦ Ξενοπούλου, τὴν φράση, *ὅταν παρουσιάζει μὲ σύντομη ὁμιλία, πρὶν ἀπὸ τὴν «πρώτη» τῶν «Βρυκολάκων», τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου, τὸν Ἑρρίκο Ἴψεν: «φιλολογικῶς ἀποτελοῦμεν μίαν ἐπαρχίαν τῆς Γαλλίας»*³. Αὐτὰ ἐλέγονταν τὸ 1894, σὲ στιγμὴ ἐξημμένου ἐθνικοῦ φρονήματος, καὶ ἐπέρασαν κάθε ἄλλο ἀπὸ ἀπαρατήρητα⁴.

Θὰ μπορούσα νὰ σημειώσω ὅτι ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος ποὺ νὰ ἐξεπροσώπησε τὴν παιδεία μας σὲ συνέδριο συγκριτικῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὁ

3. Ὡς πρὸς τὸν Παλαμᾶ σημειῶνω τὴν ἀκόλουθη κρίση: *Γράμματα*, ὁ.π., σ. 83: «Ὅταν μιὰ μέρα γραφῆ τῶν ρωμαίων γραμμάτων ἢ ἱστορία, θὰ βρεθῆ πὼς τὰ ὠραιότερα τῆς ἐθνικῆς μας τέχνης χρεωστοῦμε στὴν Ἱταλικὴ παιδεία». Ὡς πρὸς τὸν Ξενόπουλο ἢ περίφημη φράση του ἔχει δημοσιευθεῖ στὴν *Ἔστια* τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1894 καὶ εἶναι ἀναδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Γιάννη Σιδέρη μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς ἐνδείξεις ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰ σφάλματα στὸ π. Ν. *Ἔστια*, τ. 48 (1950) σ. 1380.

4. Βλ. ἐφ. *Ἐφημερὶς* τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1894. Ὁ Γ. Σιδέρης στηριζόμενος σὲ τεκμήρια ἐσωτερικῶς προσγράφει τὸ ἄρθρο αὐτὸ στὸν Δ. Κορομηλᾶ. Ὡστόσο ὁ Ξενόπουλος ὁ ἴδιος στὴν Αὐτοβιογραφία του τὴν ἔχει ἀποδώσει χωρὶς δισταγμὸ στὸν Ἀγησίλαο Γιαννόπουλο Ἑπειρῶτη. Βεβαίως ὁ Ξενόπουλος γράφοντας βραδύτερα δὲν εἶναι ἀλάνθαστος στὰ ἀπομνημονεῦματά του· ὡστόσο γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ νομίζω φρόνιμο νὰ προτιμήσουμε τὴν δικὴ του μαρτυρία ἀπὸ τὰ διάφορα ἀμφίβολα τεκμήρια, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσκομίσει. Μιλῶ γιὰ ἐξημμένο ἐθνικὸ φρόνημα ἔχοντας στὸ νοῦ μου πῶς εἰδικὰ παρεκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, τὴν ἐπίθεση τὴν ὁποῖα ἔκαναν ἀξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς τῆς πρωτεύουσας γιὰ νὰ ἀποδοκιμάσουν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἀρθρογραφία, γενναία τότε καὶ προοδευτικὴ, τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη στὴν ἐφημερίδα του (10 Αὐγούστου 1894).

Γεώργιος Μιστριώτης, τὸ 1900⁵. ὅμως αὐτὰ ἄς τὰ ἀφήσουμε γιὰ ἄλλη περίπτωση, εἴτε πιὸ εὐτράπελη, εἴτε πιὸ κοντὰ στὴν προσωπικότητα τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἐκείνου ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου. Πάντως πρέπει νὰ βεβαιώσω ὅτι ἀπὸ ἐκεῖνον, καὶ μάλιστα τότε, δὲν ἐδιδαχθήκαμε συγκριτικὴ φιλολογία⁶. Ἄλλὰ ἀπὸ τὸ δικό του τὸ ὄνομα μποροῦμε νὰ ἀναχοῦμε χωρὶς μεγάλη ἔνταση προσπαθεῖς πολὺ πιὸ μακρῶς, σὲ πρόσωπα τὰ ὁποῖα πραγματικῶς μᾶς εἰσαγάγουν σὲ ἓνα πνεῦμα ποὺ ταιριάζει σήμερα νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε συγκριτικό. Ἐννοῶ στὰ ἐξαίσια χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ὅταν ὁ ἑλληνισμός, ξεσηκωμένος πρὸς τὴν παιδεία, σταθμίζει τὶς δυνάμεις του κοὶ ἐτοιμάζει τὴν μεγάλη του ἐξόρμηση μέσα στὴν ὁποία βλέπει, παράλληλα μὲ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, τὸ ὄραμα μιᾶς πνευματικῆς παλιγγενεσίας. Τὸ πράγμα δὲν ἔγινε ὅπως τὸ εἶχαν ἐκεῖνοι ἰδεασθεῖ, ἀλλὰ τώρα ἐρχόμαστε ἐμεῖς καὶ διεκδικοῦμε τὴ κληρονομία τους.

Ὁ Κοραῆς, ὁ Νεόφυτος Δούκας, βλέπουν, στὸν «αἰῶνα» τους, στὸν «καιρὸ» τους, γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὰ λόγια τους, μία «κοινὴ ἀρετὴ», ἓνα πνεῦμα κοινό, ἓναν κοινὸ παρανομαστή, θὰ ἔλεγα σήμερα, αὐτό, ἀκριβῶς, ποὺ ἀποτελεῖ τώρα πιά γιὰ ἐμᾶς τὸν κύριο στόχο πρὸς τὸν ὁποῖο σκοπεύει ὁ συγκριτισμός⁷. Ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν ἔχει γίνεи γενικὰ ἀντιληπτό στοὺς καιροὺς μας, εἶναι ποὺ αἰσθάνομαι κάποτε κάτι σὰν μιὰ ἀμυδρὴ τύψη ποὺ συνετέλεσα κι ἐγὼ στὴν εἰσαγωγή τῶν συγκριτικῶν μεθοδεύσεων μέσα στὰ γράμματά μας. Ἄλλὰ, ἔτσι εἶναι: αὐτὰ τὰ θέματα σπανίως μεταβάλλονται μονομιᾶς, ἐπαναστατικά· συνήθως ἐξελίσσονται σταδιακά. Κάποτε, ὅμως, ξεπερνοῦν στὴν πρώτη ὀρμητικότητά τους τὴν χρυσὴ τομὴ, γιὰ νὰ ἐπανέλθουν ὕστερα μὲ μιὰ πιὸ φυσικὴ ταλάντωση, πρὸς τοὺς μέσους ὄρους.

Τὴν πρώτη μου, λοιπόν, τύψη, τὴν ἐπροκάλεσε ἡ δυσφορία μὲ τὴν ὁποία ἀκούσθηκε στὸν τόπο μας ἡ ἐξέταση τῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα στὶς γραμματεῖς, ἀπὸ τὶς πιὸ προηγμένες πρὸς τὶς ὀλιγότερο καλλιεργημένες. Πραγματικά, παλαιότερα, ἡ κύρια ἑλληνικὴ διδασκαλία, ὀλότελα ἀντίθετη

5. *Annales Internationales d' Histoire, Congrès de Paris 1900*, Paris 1901, σ. 259-270. Τὸ κείμενο εἶναι στὴ γερμανικὴ· στὴν ἑλληνικὴ ὁ φιλοπεριεργὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ στὸ δημοσίευμα τοῦ Γ. Μιστριώτη, *Ρητορικοὶ Λόγοι*, τ. Α', σ. 121 - 140 καὶ νὰ πεισθεῖ ἔτσι ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴ συγκριτικὴ φιλολογία.

6. Τὸν Μιστριώτη ἡ γενεά μου τὸν ἐγνώρισε διαμέσου, ἄς ποῦμε, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον τὸν εἶδε ὁ Λέκας Ἀρβανίτης Μαλιαρός· δηλαδὴ στὰ μάτια μας δὲν εἶταν ὁ ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος ἀλλὰ ὁ γελοῖος ἀντίδικος. Μοῦ ἐχρειάσθηκαν πολλὰ χρόνια, προσεκτικὴ μελέτη τῆς δράσης του καὶ τῶν ἔργων του γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὸν δῶ χαρακτηριστικὰ, καὶ συνεπῶς νὰ χρησιμοποιήσω τὰ τεκμήρια ὅσα μᾶς προσφέρει. Στὸ μεταξὺ εἶσι προσθέτομε κάποιες ἀποχρώσεις στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν γενεά τοῦ 30.

7. Δούκας, Ἀπάντηση πρὸς Κύριλλο, Βιέννη 1815, σ. 9 καὶ σ. 20, ὁ «Αἰὼν»· Κοραῆς, *Ἠλιόδορος*, τ. Α', Παρίσι 1805, σ. 15'.

πρὸς ὅσα ἐμάθαμε ἔκτοτε, εἶταν ὅτι τὰ νέα ἑλληνικὰ γράμματα ἀναπτύχθηκαν ἰδίως μέσα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τὴν φιλοκαλία τοῦ γένους μὲ ἐλάχιστη τὴν συμβολὴ τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἄλλη τύψη μοῦ ἦρθε ἀργότερα· μὰ καὶ τώρα, κατὰ καιροῦς, ὅταν διαβάζω κάποιες ἐργασίες φιλολογικῆς καμωμένες μὲ τὶς ἐρευνητικῆς τεχνικῆς τὶς ὁποῖες ἄλλοτε ὑπερασπιζόμεσταν, μὲ ξαναθυμᾶται.

Αὐτὲς ὅλες οἱ ἀναζητήσεις, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν τὴν ὑπορξὴ συσχετίσεων, ἐπιδράσεων, ρευμάτων, εἶναι δύσκολες ἐπειδὴ ἀπαιτοῦν καὶ πολλὰς γνώσεις καὶ πολλὴ δεξιότητα στὸν χειρισμὸ τῶν γνώσεων αὐτῶν. Ὁ δρόμος τῆς αἰσθητικῆς (εἶτε ὅπως τὸν εἶχαν χαράξει οἱ παλαιότεροι, οὐσιαστικὰ γέννημα τῆς ρητορικῆς ὡς πρὸς τὴν σχολικὴ ἀγωγή, εἶτε ὅπως τὸν θέλουν οἱ νεότεροι, δομικὰ ἢ τυπολογικὰ σχεδιασμένον), εἶναι πολὺ πιὸ εὐκόλος. Ἡ μᾶλλον ἄς ποῦμε ὅτι χρειάζεται ἰδίως ἄλλα προσόντα, καὶ ὄχι ὑποχρεωτικὰ τὸν τεράστιο πλοῦτο γνώσεων τὸν ὁποῖο ἀπαιτοῦν οἱ κάθε λογῆς συσχετίσεις. Πρέπει, γιὰ τὴν καλὴ ἐπεξεργασία τῶν διαφορῶν νέων ἀντικειμένων πού ἐρχονται ὑπόψη τοῦ ἐρευνητῆ, ἢ μνήμη του (ἢ ἡ σωστὰ διαρθρωμένη ἀρχαιοθήκη του)⁸, νὰ τοῦ φέροι ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀντίστοιχες περιπτώσεις πρὸς τὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ νὰ κάνει συγκρίσεις, ἢ γιὰ νὰ καταλήξει ἐνδεχομένως στὴν ἔνταξη τοῦ καινούριου σὲ ομάδες πού προϋπάρχουν, ἢ γιὰ νὰ ὑποθέσει τὴν ὑπαρξὴ συνδυασμῶν πού τοῦ εἶταν πρὶν ἄγνωστοι. Ὅσο περισσότερα εἶναι τὰ δείγματα τὰ ὁποῖα διαθέτει ἐκείνη τὴν ὥρα ὁ ἐρευνητής, τόσο ἡ ἐρευνά του θὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ, δηλαδὴ πιὸ δημιουργικὴ.

Ἡ δουλειά μας εἶναι, ἀδιάκοπα, νὰ συγκρίνουμε φαινόμενα μεταξύ τους, νὰ τὰ ταιριάζουμε ἢ νὰ τὰ ἀποχωρίζουμε. Καὶ ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο δουλεύει τὸ μυαλό, εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος: πορεύεται ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα· συγκρίνει, συσχετίζει. Εἶπαμε, βέβαια, θέλουμε καὶ δεξιότητα, δεξιοτεχνία, γιὰ νὰ πλάθουμε τὶς γνώσεις μας μὲ τρόπο ἀποτελεσματικὸ· ἀλλὰ ἰδίως χρειάζονται πολλὰς γνώσεις. Ὅταν γνωρίζουμε ἕνα πράγμα μόνο· μοιραῖα, ἀφοῦ εἶπαμε ἐπίσης ὅτι πηγαίνουμε ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα, μοιραῖα, λοιπόν, θὰ στηριχθοῦμε στὸ ἕνα, τὸ μοναδικό, πού μᾶς εἶναι γνωστό, καὶ θὰ ἀρχίσουμε, ἀναπόφευκτα, ἀπὸ ἐκεῖνο τὶς συσχετίσεις μας. Θυμοῦμαι μία τέτοια ἐμπειρία πού εἶχα πρὶν ὑπὸ ἀρκετὰ χρόνια· εἶναι πολὺ

8. Ὁ δάσκαλός μου Γιάννης Ἀποστολάκης ἐμλοῦσε μὲ ἄκρα ἀστηρότητα γιὰ τὰ δελτία στὰ ὁποῖα καὶ τότε ἐσυνήθιζαν καὶ σήμερα πολὺ περισσότερο νὰ προστρέχουν οἱ συστηματικοὶ λόγιοι. Ἐνόμιζε—καὶ ἴσως νὰ μὴν εἶχε ἄδικο πάντοτε—ὅτι τὸ δελτίο γίνεται γιὰ νὰ ἀπαλλάξει τὴ μνήμη ἀπὸ τὶς εὐθύνες της, ἐνῶ ἐπεδίωκε καὶ ἀναγνώριζε τὴν μνήμη ὡς στοιχεῖο παιδείας. Ὅμως γιὰ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς τὸ δελτίο δὲν εἶναι ὑποκατάστατο τῆς μνήμης ἀλλὰ ἐπιβληθτικὸ της: καλὰ διαμορφωμένο καὶ μὲ στοχαστικὴ ταξινόμηση ἐλαττώνει τὸ χασομέρι, αὐτὸ τὸ σαράκι τῶν ἐρευνῶν μας.

αίθερα άλλα και πολύ χαρακτηριστική ένας ξενος, άπο τοπο οπου δεν σταυρωνουν τον άριθμο 7 με μια μικρη όριζοντια παυλα ειδε έναν Έλληνα που εκανε το ίδιο, και άπορησε πώς ό μαιμουδισμος μας έχει φθάσει να μιμουμαστε τους συμπατριώτες του και σ' αυτό Τοσο ηξερε οτι εκείνοι δεν σταυρωνουν το 7, και με βαση αυτό το μονο που έγνωριζε, εκανε την συσχετιση, χωρίς να ξερει ότι το καιουριο στην γραφη μας δεν είναι τó άπλο 7, παραδοσιακο σ' έμάς, άλλα, το άλλο, το φραγκικο, τó σταυρωμενο⁹

9 Άρνητικα μπορεί κανεις να θυμισει τις αποψεις τών λογίων οσοι προηγηθηκαν αμεσως απο έμάς, αναφορικά ως παραδειγμα για τη *διχονοια* Τότε ακομη τα νεοελληνικά κειμενα είχαν πολυ ολιγο διερευνηθεί σημερα ακομα και ο πλεον απαρασκευος λογιος στο ζητημα τούτο θα μπορούσε να παρουσιασει ενα τροφαντο φακελλο με μνείες τής έλληνικής διχονοιας στον αξονα τού ΙΗ προς τον ΙΘ αίωνα ετσι θα εδειχνε και την πληροφορηση, και συνεπώς το κλιμα τού Σολωμού οταν χρησιμοποιεί τον ορο, και τον προβληματισμο τού έλληνισμοú τότε έπανω στο καιριο αυτό θεμα Οί πρεσβυτεροι μας για τους οποιους μιλά, αρκεστηκαν σε υπερβατικο σχολιασμο τού Σολωμού Στους καιρους μας κατι παρομοιο γινεται με την προσπαθεια για την αποδοση έργων ανώνυμων στον ενα η τον άλλο συγγραφεα Συσχετιζώ τις δυο περιπτωσεις γιατι είναι κοινος ο μηχανισμος, στηριζομενος ίδιως σε λεξιλογικά τεκμηρια Έστοσο το λεξιλογιο καθε έποχής είναι, κανονικά, κοινο βρισκοντας την λεξη έλευθερια, η άρετη, η προγονοι, σε ενα κειμενο τών χρονων 1800 δεν εχουμε κανενα τροπο για να ξεπερασουμε τον απλο αυτόν φραγμο μιάς συγκεκριμενης εποχής, ενος συγκεκριμενου συλλογικού σωματος και να φτασουμε σε ενα άτομο Τα περισσοτερα απο αυτά τα προβλήματα θα μπορούσαν να λυθούν ένδεχομενως με τεκμηρια εξωτερικά Οι αλλιωτικες ζητησεις είναι χασομερι, με ολους επιπλεον τοις κινδύνους τους οποιους γενναιει μια τυχον σφαλερη κατευθυνση τής ερευνητικής διαδικασιας Σχετικά με το θεμα τούτο, γιατι ο έρευνητης εχει την υποχρεωση να φυλαγεται απο κακοτοπιες αφού αρκοδν και περισσεουν τα μοιραία σφαλματα, μπορούμε να θυμηθούμε ο,τι θα ονομαζα τα «περιττα σφαλματα» Άναφερω τρια παραδειγματα 1) Τού Στεφανου Κομμητά ή Έκκλησιαστικη Ιστορια έξαναδημοσιευτηκε στην Ζακυνθο το 1861 ενας νεοτερος συγγραφεας τον μνημονευει για τον λογο αυτόν ως «Ζακυνθιο χρονογραφο» (Χ Τζωγας, *Η περι μνημοσνων έρις εν τω Αγιω Ορει κατα τον ΙΗ αι*, Θεσσαλονικη, 1969, σ 130 διατριβη έπι διδακτορια) 2) Η Lucia Marcheselli, *La cultura umanistica nei periodici Greci di Trieste «I Klio»*, Trieste 1968, σ 130 αναφερεται στην Σαφω Λεοντιαδα και την χαρακτηριζει ignota 3) Και τελος στο εργο τού Α Άθ Γκριτσοπουλου, *Τα Όρλωφικα*, Έν Άθηναις 1967, σ 69 ο συγγραφεας κανει λογο για ατμοπλοια στα 1770 Άς σημειωθεί ως έλαφρυντικο για την καθε μια απο τις τρεις αυτες περιπτωσεις, τις οποίες ανετα θα μπορούσε κανεις να πολλαπλασιασει οτι 1) ο χαρακτηρισμος ignota για προσωπο που αναφερεται ακομα και στην *Μεγαλη Έλληνικη Έγκυκλοπαιδεια* εχει ελληνικο προηγουμενο 2) Τα δυο ελληνικά έργα είναι εναισιμες διατριβες οι οποίες εχουν έγκριθεί συνεπώς ή εϋθνη ανηκει οχι μονο στους συντακτες αλλα και στους κριτες τών έργων αυτών

Άντιστροφη συνεπεια τών περιπτωσεων αυτών παρουσιαζεται οταν δεν προκαλοδνται οι αναγκαίες συσχετισεις μια τετοια λειτουργια παρουσιαζεται στον έρευνητη που δεν ξερει κατι και συνεπώς δεν το έπισημαινει για να το καταστησει κοινό κήμα

Τώρα, να τὰ ἐφαρμόσουμε αὐτὰ στὴν λογιόσυνή μας. Ἐκεῖ, νομίζω ὅτι μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε τὴν ὀλιγομάθεια, ὅταν σὲ μία παράδοξη πνευματικὴ ἀναδρομὴ, διαλλήλις, ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα καὶ ὑποθέσεις ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ ξέρει, πρέπει νὰ ζεῖ τὴν πολυμαθεῖα, γιὰ νὰ συνδυάζει ἢ γιὰ νὰ ἀποχωρίζει, γιὰ νὰ τοποθετεῖ σωστὰ τὸ καινούριο μέσα στὰ πλαίσια τῶν παλαιῶν. Ἡ ἐπιστήμη μας, ἂν δὲν ἔχει μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ιδιότητες τῆς στατιστικῆς, τὴν προβολὴ πρὸς τὰ ἐνδεχόμενα, τὴν πρόβλεψη, ἔχει ὅμως πολλὰ κοινὰ μαζὶ της. Ἐδῶ, αὐτὸ πὸν θέλω τώρα νὰ τονίσω εἶναι ἡ ἀνάγκη τῶν ὅσο γίνεται ὑψηλοτέρων ἀριθμῶν: ὅπως εἶναι αὐτονόητη στὴν στατιστικὴ, ἔτσι καὶ στὶς δικές μας ἔρευνες γίνεται συχνὰ αἰσθητὴ, καί, ὅταν ἐπιτύχουμε νὰ τὴν ἱκανοποιήσουμε δίνει πολλά. Ἡ ἀμάθεια δὲν ἀποδίδει.

Αὐτὰ εἶναι πὸν μὲ ἀνησυχοῦν τὰ πολλὰ παραδείγματα πὸν δείχνουν γύρω μας τὴν προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία, σὲ ἀνεπίτρεπτη πυκνότητα, χειρίζονται πολλοὶ ἐρευνητὲς τὰ λεπτεπίλεπτα αὐτὰ μεθοδεύματα. Καλά, βέβαια, ὑπάρχει ἡ μηχανή, ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι νὰ τὴν τρέφουμε: χρειάζεται τὸ ὑλικὸ ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἡ μηχανὴ θὰ λειτουργήσει. Καὶ ὅμως, ἂν θέλουμε νὰ κάνουμε ἐπιστῆμη καὶ ὄχι ρητορεία, ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ ἐργασθοῦμε εἶναι αὐτός, ὁ δύσκολος καὶ ἐπικίνδυνος. Τελευταῖα συνέπεσε νὰ συναντήσω πολλὰς περιπτώσεις περιέργων συσχετίσεων ἄς στοχασθοῦμε ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα.

Νὰ τὸ ξεκαθαρίσουμε μιὰ καὶ καλὴ δὲν εἶναι ἡ μίμηση πὸν προκαλεῖ τὴν ταύτιση καὶ τὴν ὁμοιότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ταύτιση καὶ τὴν ὁμοιότητα παράγεται, προκαλεῖται ἡ μίμηση. Ὅταν δὲν καταλάβουμε τὴν ἀπλὴ αὐτὴν ἀλήθεια, ὄχι μόνον δὲν καταλαβαίνουμε τίποτε ἀπὸ συγκριτικὴ φιλολογία, ἀπὸ συγκριτισμὸ, ἀλλὰ καί, περαιτέρω, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ἀλλοιώσουμε ἐντελῶς τὴν σύσταση τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα μελετοῦμε, ἢ, γενικά, τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ἄς διαστείλουμε, ἄλλη μιὰ φορά, κι ἐμεῖς, τοὺς θεωρητικούς ἀπὸ τὸν λαό¹⁰: ὁ λαὸς τὸ ξέρει, τὸ ἐκατάλαβε, τὸ εἶπε: « σὰ δὲν μοιάζουν, δὲν συμπεθεριάζουν» οἱ ἄλλοι δὲν τὸ ἐκατάλαβαν.

Μετὰ τὸ 1870 καὶ τὴν στρατιωτικὴ συντριβὴ τῆς Γαλλίας, αἰσθητὸς γίνεται ἓνας προσανατολισμὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης πρὸς τὴν Γερμανία, ἐκφρασμένος ἀπὸ τὴν λογιόσυνή (τῆς ὁποίας μία μερίδα εἶναι κα-

10. Μπορῶ νὰ ἀναφερθῶ γενικά στὶς ἔννοιες τὶς ὁποῖες ἔχει πάρει κατὰ καιροὺς ἡ λέξη, καὶ ὡς πρὸς τοῦτο νὰ παραπέμψω σὲ δική μου ἐργασία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ' (1977) σ. 461, 477 καὶ 482. Ὡστόσο νομίζω ὅτι σ' αὐτὴ τὴν θέση μᾶς ἐνδιαφέρει πολὺ περισσότερο ἢ χρῆση τοῦ ὄρου, τὴν ὁποία κάνει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος: στὶς 14 Ἰανουαρίου 1888 ἐπιχειρεῖ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στοὺς λογίους, πρὸς ὅσα δηλαδὴ τὰ ὁποῖα δέχονται λογῆς ἐπιδράσεις καὶ στὸ «λαὸ» πὸν σέβεται καὶ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση.

νονικά φερέφωνο της κοινής γνώμης), αλλά όχι μόνο από την λογισύνη : μία άλυσίδα από κάθε λογής έκδηλώσεις αποτελεί πειστήριο άκαταμάχητο για την ένταση της στροφής. Ένδεικτικά, μνημονεύουμε συνεχίζοντας όλίγα σχετικά παραδείγματα: πριν όμως, θά ήθελα νά αναφερθώ στο πνεύμα που έγινε αίτια της στροφής αυτής. Πρώτα πρώτα ό έλληνισμός θαυμάζει την Γαλλία για ποικίλους λόγους, που είτε μάς είναι γνωστοί είτε δέν είναι του παρόντος νά τους αναφέρουμε. Έκείνο που προέχει αυτήν την ώρα για έμάς, και μάλιστα συγκριτικά με την Γερμανία, είναι ή ύλική, στρατιωτική, δύναμη : οί Έλληνες εκτιμούν και εμπιστεύονται την γαλλική Αυτοκρατορία για άλλα πολλά, αλλά και γιατί εκφράζει στα μάτια τους ό,τι θά ήθελαν νά είχε και τό δικό τους Βασίλειο, τά μαχητικά της, δηλαδή, προσόντα. Και έρχεται τό 1870, τό Σεδάν, ή συντριβή : καταρρέει ό Βοναπάρτης, ή Γαλλία, ένα ίνδαλμα στρατοκρατικό. Αυτά είναι τόσο άλλοιότικα από ό,τι έγνωρίσαμε ύστερα, ώστε απαιτούν κάποια ανάλυση : ή Γερμανία δέν εμφανίζεται ως στρατοκρατούμένη αλλά ως άγομένη από τό πνεύμα. Η τροπή, συνεπώς, του έλληνικού συναισθηματισμού προς τό γερμανικό ιδανικό, γίνεται πολύ πιό έντονη παρ' όσο θά μπορούσε νά είναι υπό άλλους όρους, γιατί προέρχεται και από μία άπογοήτευση, διάψευση όνειρων¹¹.

Οί σχετικές μαρτυρίες είναι επίσης πολλές και ποικίλες. Για άλλη μία φορά ευχάριστο είναι νά αρχίσει κανείς με λόγια του Στέφανου Κουμανούδη : στα 1873 αναφέρεται στο «μέγα εκείνο έθνος, τό όποιον έσχάτως έδειξε τοίς πΐσιν έμφανώς όπόσην έχει τό πνεύμα ισχύν». Φυσικά, ανάλογα παρουσιάζονται τά όσα μπορεί κανείς νά άντλήσει μέσα από τό έργο του

11. Διάψευση όνειρων. 'Ο Έλληνισμός σέ όλο τόν ΙΘ' αιώνα πιστεύει στην στρατιωτική δύναμη. Οί σχετικές μαρτυρίες σημειώνονται σχηματικά στο κείμενό μου. Τό 1870 ό στρατοκράτης για την έλληνική συνείδηση δέν είναι ό Γερμανός αλλά είναι ό Γάλλος. Ένας όλόκληρος μυθικός κόσμος, μιά τεράστια χοάνη όπου βρίσκονται ανάκατα ιδεολογίες, λεξιλόγια, φραστικοί τρόποι, νομοθεσίες έρειπώνεται με την συμφορά του Sedan. Έτσι αρχίζει ή τροπή. 'Όστίοσο δέν πρέπει νά ξεχνούμε και τά πολλαπλά αίτια : από τους ύποτρόφους ή άλλους σπουδαστές σέ γερμανόφωνα πανεπιστήμια κατά την περιοδο ιδίως της πρώτης δυναστείας έως τόν γάμο του διαδόχου Κωνσταντίνου (15 'Οκτωβρίου 1889) πολλά και ποικίλα είναι τά αίτια που έστρεφαν την έλληνική νοοτροπία προς γερμανικούς τύπους. Βεβαίως ή ροπή αυτή έγινε έντονότερη για δύο λόγους έξαρτημένους από την ήττα του 1870 : είναι αυτό που λέω ή διάψευση των όνειρων και είναι πιό λεπτό αλλά έξίσου ισχυρό φαινόμενο, ό θαυμασμός, ή μαγνητική έλξη που έδοκίμασαν οί Γάλλοι βλέποντας πια την ισχύ της Γερμανίας και άποφασίζοντας νά ακολουθήσουν τό παράδειγμα (έκπαίδευση κλπ.). 'Όμως ως προς τους Έλληνες δέν πρέπει νά άπομονώνουμε τό αίτιο αυτό· κιόλας ό Renan έγραφε τό 1864 : (μεταφράζω) «ή 'Ιταλία, ή Έλλάδα που ξυπνούν δέν πορεύονται προς τό σχολείο της Γαλλίας» πηγαίνουν προς τό σχολείο της Γερμανίας» (*Revue de Deux Mondes*, τ. 51, τεύχ. 1 Μαΐου 1864): βλ. και του ίδιου, *Questions Contemporaines*.

Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου¹². Ὡστόσο, δύο εἶναι κυρίως οἱ κοινωνικές ομάδες πού ἐνστερνίζονται τὴν ὑπόθεση: οἱ παιδαγωγικοὶ καὶ οἱ στρατιωτικοί. Γιὰ τοὺς πρώτους, δώδεκα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴν σκληρὴ ἐμπειρία τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου, θὰ λεχθεῖ ὅτι ἐπαιρναν τὴν σοφία τους «εἰς τὰ θυλάκια τῶν γερμανῶν καθηγητῶν των»¹³. Ἀνάμεσα στὶς δύο ομάδες, σύνδεσμος μεταξύ τους, εἶναι ἡ μεγάλη ὑπόθεση πού ἀναφέρεται στὴν στρατιωτικὴ ἐκγύμναση τῶν μαθητῶν ὕστερα ἀπὸ κάποιες παλαιότερες ἀπόπειρες, γίνεται, ἀπὸ τὰ 1876 καὶ ὕστερα, ἐπὶ πολλὰ χρόνια μία ἀπὸ τὶς κύριες ἀπασχολήσεις τῆς κοινῆς γνώμης¹⁴. Ἀφοῦ ὁ γερμανὸς ἐκπαιδευτικὸς εἶναι πού ὅπλισε γιὰ τὴν νίκη τὸν γερμανὸ στρατιώτη¹⁵, θὰ ζητήσουμε τὰ ἀνάλογα καὶ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα ἐκπαιδευτικὸ. Ὅσο γιὰ τὰ

12. Κουμανοῦδης, περ. Ἐθνηγίων. τ. Β' (1874) σ. 401. Παπαρρηγόπουλος, μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰτὶ μὲ τὴν κατὰ ἀπόλυτην προτεραιότητα γαλλικὴ του παιδεία μοιάζει νὰ ἐδοκίμασε ἰδιαίτερος μεγάλη ἐκπληξὴ ἀπὸ τὸν γαλλογερμανικὸν πόλεμον, ἐνῶ συνάμα ἡ μοναρχικὴ του συνείδηση ἔλκεται ἀπὸ τὴν γερμανικὴν δομὴν. Ἐτσι ἀπὸ παραπολὺ ἔνωρις, ὑπαινικτικὰ ὅπως ἐσυνήθιζε, στὶς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1870 ἀναφέρεται στὰ γερμανικὰ πράγματα μιλώντας γιὰ «τὸ κράτιστον τῶν νῦν πρωταγωνιστούντων ἐθνῶν». Γιὰ τὸν ἐθνικὸ ἱστορικὸ ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἀπετέλεσε κίνητρο μιᾶς καινούριας θέσεως τῆς σύγχρονης του ἱστορίας: θὰ συνεχίσει πολὺ ἀργότερα μὲ τὸν ἴδιον τρόπο εἴτε ἐκφωνεῖ τὸν ἐναρκτήριόν του λόγον δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, στὰ 1884, εἴτε ἐξαίρει σὲ διάλεξί του τὴν ὁποία παρακολουθεῖ ὁ διάδοχος Κωνσταντίνος τὸν Φρειδερίκον τὸν Β' καὶ τὴ δρᾶση του στὰ 1887.

13. Ἐφ. «Μὴ Χάνεσαι», Γ' (1882) φ. 306 τῆς 13 Ἰουνίου.

14. Ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων μαθητῶν κλπ. εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα πού πολὺ ἀπασχόλησαν τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη γύρω σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἡ κυβερνησιὴ Βουλγαρῆ κιόλας στὰ 1864 εἰσάγει τὴν ὄπλασκίαν στὸ Πανεπιστήμιον. Ἄνθρωποι ἐπαγγελματίες, λόγιοι, σὲ ὠριμὴ ἡλικία γυμνάζονται στὰ στρατιωτικὰ. Ἀριστείδης Οἰκονόμος, Σίμος Μπαλαάνος, Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος: παρόμοια ὁ Γ. Φιλάρετος τὸ 1887, σὲ καιροῦς ὅπου ἡ Σκοπευτικὴ Ἐταιρεία ἀπασχολεῖ πολὺ τὸν ἡμερήσιον τύπον, βλ. Α. Οἰκονόμου, Ἀριστείδης Οἰκονόμος, Ἀθήναι 1950, σ. 136. Γ. Φιλάρετος, Σημειώσεις ἀπὸ τοῦ 75ου ὑψώματος, Ἀθήναι 1925, σ. 48. Ὅσο γιὰ τὶς σχολικὰς ἀσκήσεις ἡ ὑπόθεση θερμαίνεται στὰ 1883 στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ὅπου καὶ στὴν Γαλλίαν εἰσάγεται ἡ στρατιωτικὴ ἐκγύμναση τῶν μαθητῶν. Τὸ Δελτίον τῆς Ἐστίας (1883-1886) παρακολουθεῖ μὲ προσοχὴ τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Ὑπάρχει καὶ ἀντίλογος στὸν Ἀσμοδαῖον ἡ ἐφ. Ἐφημερὶς κιόλας ἀπὸ τὰ 1877 γράφει: «τὰ ὅπλα χρησιμεῖον κυριώτατα κατὰ τῶν μαθημάτων καὶ αὐτὰ εἶναι οἱ πρώτοι ἐχθροί» (26 Ἰανουαρίου). Στὰ 1883 πάντοτε στὸ Δελτίον τῆς Ἐστίας (Ἀγούστος) γίνεται σύσκεψη τῶν γυμνασιαρχῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Σπ. Λάμπρου γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὄπλασκίας στὰ σχολεῖα.

15. «Τὸ ἀλφάβητον τοῦ δημοδιδασκάλου εἶναι ἰσχυρότερον τῆς λόγῃς τοῦ στρατιώτου. Ἡ ἀλήθεια τῶν λόγων τούτων ἐπεβεβαιώθη ἐξ ἄλλων τε πολλῶν καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ τελευταίου μεταξὺ Γερμανῶν καὶ Γάλλων πολέμου». Γ. Γεράκης, π. Ἐθνηγίων, τ. Γ' (1874) σ. 249. Γιὰ τὸν Τ. Φιλίμονα ἀλλὰ ὄχι μόνον γιὰ ἐκεῖνον σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀποτελεῖ πεποίθησις ὅτι δὲν χωρίζεται ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη. Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας, ὡς τὸν φθίνοντα αἰῶνα, ἔγραφε τὸ 1884 «ἐπεθύμουν ἐθνικὴν καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν Γεωμετρίαν».

καθαρῶς στρατιωτικά, ἀπὸ τὸ ἀνακτορικό γεῦμα στοὺς γερμανοὺς στρατηγούς¹⁶, ἐνάμιση χρόνον μετὰ τὸν Σεδάν, ὡς τὴν σκέψη νὰ μποῦν γερμανοὶ ἀξιωματικοὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ¹⁷, τίποτε δὲν θὰ σταματήσῃ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, αὐτὸν τὸν μονοϊδεασμό.

Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρόμοιοι εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τῆς γαλλικῆς κοινῆς γνώμης οἱ προσανατολισμοί. Μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μᾶς εἶναι ἀκόμη δύσκολο σήμερον, (ὁποῦ δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς ἀναλυθεῖ τὰ σχετικὰ φαινόμενα) νὰ διαγνώσουμε τί ἀπὸ αὐτὰ μᾶς ἦρθε μὲ ἄμεσες δικές μας ἀντιδράσεις, καὶ τί μὲ ἐνδιάμεσο τὴν Γαλλία¹⁸. Ὁ κλονισμὸς εἶχε ὑπάρξει πολὺ βίαιος καὶ πολὺ γενικός: δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ πιστεύσουμε ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ μετρήσουμε μὲ ἀκρίβεια ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις του. Ὅ,τι μποροῦμε καλύτερα νὰ κάνουμε σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, εἶναι, πάλι, ὅπως εἶπα, καὶ ὅπως ξαναλέω στὴ συνέχεια, τελειώνοντας νὰ ἐπιδιώξουμε τὴν αὔξησιν τῶν γνώσεών μας: παράλληλα, προσωρινά, θὰ ἐφαρμόζουμε ἐκεῖνο ποὺ ἀποτόλμησα κάποτε νὰ ὀνοματίσω αἰσθητὴ στατιστικὴ¹⁹: ἐννοιες σχετικῶν διαστάσεων.

Ἔτσι, μὲ τέτοιο τρόπο περιορίζοντας τὶς φιλοδοξίες μας, νομίζω ὅτι διαθέτουμε ἀρκετὰς βεβαιότητες, ἢ λόγους ἀξίες πιθανότητες: ὀλίγες καινούριες, ὅπως κι ἂν τὶς ποῦμε, βεβαιότητες ἢ πιθανότητες, ἀλλὰ πάντως ἐντυπωσιακές, ἀξίζει, νομίζω, νὰ μὴν περάσουν ἀπαρατήρητες. Ἀπὸ τὴν Γαλλία, λοιπόν, φαίνεται νὰ μᾶς ἦρθε τὸ ὑπονομευτικὸ ἔθιμο τῶν συμποσίων²⁰,

16. Ὁ Γεώργιος Α', τέλη Μαρτίου τοῦ 1872, παρέθεσε γεῦμα σὲ ὁμάδα Γερμανῶν στρατηγῶν ἀπὸ τοὺς νικητὰς τοῦ πολέμου τοῦ 1870, Γ. Δερτιλῆς, *Τὸ ζήτημα τῶν Τραπέζων (1871 - 1873)*, Ἀθήνα 1980, σ. 135. Ὁ Δερτιλῆς παραπέμπει στὴν ἐφ. *Αἰὼν* τῆς 23 Μαρτίου 1870.

17. Βλ. ἐφ. *Ἐφημερίς* 14 Ἰουνίου 1877 καὶ ἐφ. *Ἀλήθεια* 30 Ἰουλίου 1877.

18. Βλ. τὶς παρατηρήσεις μου στὴ σημ. 11

19. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Συμποσιακά*, Ἀθήνα 1965, σ. 57 καὶ σ. 62 (Περδικάρης).

20. Γιὰ τὰ συμπόσια στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχει γίνει ὅσο ξέρω εἰδικὸ μελέτημα. Ὡστόσο ὁποῖος διαβάξῃ κείμενα σχετικὰ εἴτε μὲ τὶς κινήσεις τῶν Ἑπανησίων τὶς ἐνωτικές, εἴτε μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἀντιθωνικὰ κινήματα συναντᾷ συχνά, καὶ πάντοτε μὲ τρόπο χαρακτηριστικὸ τὰ συμπόσια. Στὴν Γαλλία ἔχομε ἓνα μεγάλο συμποσιακὸ κίνημα στὸ 1847, μὲ ὀδοιστικὴ συμβολὴ στὰ γεγονότα τοῦ 1848· τοὺς ἴδιους καιροὺς στὰ Ἐπτάνησα γιὰ νὰ διατηρεῖται πάντοτε ζωηρὸς ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ λαοῦ γίνονται *ἀδιακόπως παρακλήσεις καὶ πατριωτικὰ συμπόσια* (Ἄνι. Τυπῆλδου Χαριτάτου, *Λόγος Ἐπιτάφιος τοῦ ἀειδύμου πατριώτου Θεοδώρου Προύντζου Τυπῆλδου*, Ἐν Κεφαλληνία 1852, σ. 38). Στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρον τὰ ἴδια χρόνια ἔχομε *«συμπόσιον κοινὸν δι' ἐγράνον»*, ὀργανωμένο ἀπὸ τοὺς φοιτητὰς γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς ἐφ. *Αἰὼν* 28 Φεβρουαρίου 1848). Ἄς μὴ ξεχνοῦμε τὰ συμπόσια τοῦ Ζήση Σωτηρίου. Ὡστόσο ἐπειδὴ οἱ θεσμοὶ, κανονικὰ ἐπιζοῦν στὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες τοὺς ἐγέννησαν, τὰ συμπόσια συνεχίζονται ὡς πολὺ μετὰ τὴν μεταπολίτευση, πάντοτε συνδυασμένα μὲ ἐντονα ἔθνικα συστατικά. Ἰδοὺ παραδείγματα: τὸ 1884 ὀργανώνεται γιὰ τὶς 25 Μαρτίου συμπόσιον στὸ μνημεῖον τοῦ Καραϊσκάκη· τὸ 1885 πάλι γιὰ τὴν ἐθνικὴν ἑορτὴν, συμπόσιον μὲ ἐπίκεντρο τὰ Μακεδονικά· στὰ 1888 ἀνάλογη συνενστίαιση ἔχει ὀργανωθεῖ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη.

πού έποικξε ρόλο στὴν ἐκθρόνιση τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας. Ἐπίσης, σὲ ἀνάλογο κλίμα, τὸ δημόσιο καύσιμο τῶν ἐφημερίδων²¹. Δὲν λέμε ποῦ ἐγινόταν, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ μᾶς ἤρθε. Καί, γιὰ τοὺς λογιότερους ἀπὸ ἐμᾶς, ἀναφέρω δύο ἐκφράσεις ποῦ πολὺ ἀποσχόλησαν τὰ γράμματά μας : «ἐθνικὸς ποιητῆς»²², καὶ «ἐλαφρὰ φιλολογία»²³, ξενόφερτες μοιάζουν οἱ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως τὶς ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ : γαλλόφερτες, ἀκριβέστερα, ἐφόσον, βέβαια, ἀκολουθήσουμε φρόνιμα ἐρευνητικὴ πορεία.

Πραγματικά, γιὰ τὴν μεθόδευση τῆς μελέτης ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα αὐτά, τρεῖς προσπελάσεις εἶναι, ὅλες ὅλες, ποῦ προσφέρονται : ἡ ἱστορικὴ, ἡ αἰσθητικὴ, ἡ μεταφυσικὴ. Οἱ δύο ὕστερες γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπιστήμη : ὥστε ἀφήνουν ὄλο τὸν χῶρο σὲ μόνη καὶ ἀποκλειστικὰ τὴν διαχρονία. Ἐμεῖς, δηλαδή, ἱστορία, καὶ μόνον ἱστορία, μποροῦμε νὰ κάνουμε. Καὶ ἔτσι, ἄλλωστε, νομίζω ὅτι τὰ πράγματα εἶναι καλά, στοχαστικά, καὶ παρέχουν ἐλπίδα προκοπῆς.

Ἄναφέρομαι στὴ μεθόδευση μέσα στὶς συγκριτικὲς ἐρευνες, ὅπως περὶπου τὶς ὀροθετήσαμε ὡς ἐδῶ. Ἡ ἀναζήτηση τῶν ἐπιδράσεων, τῶν ἀλληλεπιδράσεων, ἢ, καλύτερα ἀκόμη νὰ ποῦμε, τῶν συσχετίσεων, γιὰ τὶς ὀποῖες ὀμιλήσαμε, δὲν εἶναι δύσκολη ἀπὸ τὴν στιγμή ὀπου θὰ ἔχουμε τὴν πρώτη σχετικὴ ἐνδειξη. Γι' αὐτὴν, τὴν πρώτη ἐνδειξη, ὕπάρχουν, βέβαια, καὶ κάποιες εὐτυχισμένες συναντήσεις, ποῦ κι αὐτές, ἄλλωστε, μποροῦμε νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὶς πολλαπλασιάσουμε, ἀκονίζοντας τὴν ἐτοιμότητα τῆς περιεργείας μας : ἄς μὴν ξεχνοῦμε , ἢ ἄς γνωρίζουμε, ὅτι πολὺ συχνὰ στὴν ἐπι-

21. Τὸ καύσιμο τῶν ἐφημερίδων εἶναι καθιερωμένο ἔθιμο στὸ Παρίσι ὡς γύρω στὰ χρόνια 1850. Στὴν Ἑλλάδα λίγο ἀργότερα παίρνει μεγάλη ἔκταση σὰν ἐκφραση ἀποδοκιμασίας εἴτε ἐναντίον ροπῶν ποῦ ὕποστηρίζουν τὸ καταστημένο εἴτε ἐναντίον τάσεων ἀνατρεπτικῶν τοῦ καταστημένου. Σημειῶνω καὶ ἐδῶ τὰ ἀνάλογα γιὰ τὴν ἀπουσία ἐλληνικῶν σχετικῶν μελετημάτων.

22. Ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα ποῦ ἔχουν στὴν Ἑλλάδα πλοῦσια συναισθηματικὴ συνδῆλωση, συνοδευομένη ἄλλωστε ὅπως συχνὰ συμβαίνει σ' αὐτές τὶς περιπτώσεις μὲ ρητορικότητα. Βλέπω τὸν ὀρο στὰ 1859 (Βαλαωρίτης 1863, Παναγ. Σουτσοῦς γύρω στὰ 1870 καὶ ἀργότερα, τακτικὰ Σολωμός, Παράσχος καὶ ἄλλοι πολλοί). Ἐχεῖ τόσο καθιερωθεῖ ὥστε ὁ Παλαμᾶς νέος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ πεί, πρόκειται γιὰ τὸν Ἄχ. Παράσχο, «εἶναι ἀληθῆς ἐθνικὸς ποιητῆς, οὐχὶ κατ' ὀνομα μόνον» (Κ. Παλαμᾶ, Ἄλληλογραφία, ἐπιμ. Γ. Κασίνη, τ. Α', Ἀθήνα 1975, σ. 3). Ὡστόσο στὴν Γαλλία ὁ ὀρος ἀπαντᾶ αἰσθητὰ ἐνωρίτερα, καὶ τὸν βρίσκω πολὺ χαρακτηριστικὰ χρησιμοποιούμενο γιὰ τὸν Βερανζέρο.

23. Ἐλαφρὰ φιλολογία. Στὰ ἐλληνικά ἐπῆρε σημασία ἀποδοκιμαστικὴ, ἴσως ἐπειδὴ ἐναντιώνεται στὸν πομπικὸ στόμφο ποῦ εἶταν ἡ προτιμημένη μορφή στὴν ρομαντικὴ ποίηση. Ἀντίθετα μὲ ὅσα παρατηρήθηκαν στὶς προηγούμενες σημειώσεις ἡ ἐλαφρὰ φιλολογία ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο μελέτης : σημειῶνω πάντως τοῦ Βικέλα, *Τὰ Παρίσια καὶ ἡ ἐλαφρὰ φιλολογία* (Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις, 1893). Ὡστόσο ὁ ὀρος ἀπαντᾶ ἐνωρίς στὰ γαλλικά γράμματα (βλ. Λεξικά Littré καὶ Robert) χωρὶς διάθεση μειωτικῆ.

στήμη μας, ό,τι ονομάζουμε τύχη αναφορικά με την εύρεση είναι αποτέλεσμα πείρας την όποία έπεξεργάσθηκε άρμοδίως ή σκέψη του έρευνητή. "Ας τό ποϋμε άπλά, πρόκειται για ένον αυτόσχέδιο λογισμό πιθανοτήτων : νά ξέρει ό έρευνητής ποϋ έχει αύξημένες πιθανότητες νά βρει ό,τι του χρειάζεται. "Αμα δέν ξέρει κανείς, φυσικά, πηγαίνει πρός τά πολλά : είναι κι αυτός ένας λογισμός πιθανοτήτων· καλύτερα όμως άποτελέσματα θά έχει όταν ξέρει ποϋ πρέπει νά ψάξει²⁴. Καλύτερα, στατιστικώς : ή έπιστήμη δέν είναι λαχείο, νά περιμένουμε νά βροϋμε τυχαία τό γραμμάτιο στον δρόμο και νά μās πέσει ό πρώτος λαχνός.

Καλό, οί εύτυχησμένες συναντήσεις, ποϋ τίς είπαμε· μα πιό καλά οί αναγνώσεις : ό άνθρωπος ποϋ διψάει για μάθηση, ό όποίος θέλει νά μετακινήσει τά όρια τών γνώσεών μας—μιλώ πάντοτε για την δική μας έπιστήμη—πρέπει νά διαβάξει άδιάκοπα, νά διαβάξει, όπως έκανε ό Καταρτζής νέος· «κάθε γραμμένο χαρτί» ποϋ του πέσει στα χέρια. Σχετικά όμως με τό διάβασμα, έχει νά υπερνικήσει δύο πειρασμούς : ό ένας είναι νά μήν διαβόσει τά βιβλία όσα δέν θεωρούνται καλά, έποικοδομητικά, του κλάδου τόν όποιο έχει επιλέξει· ό άλλος, νά μήν ξαναδιαβάξει. Έπικίνδυνες ροπές : ώς πρός τό πρώτο, μαρτυρούν όμόφωνα συγγραφείς ποϋ έδειξαν ότι ξέρουν τί σημαίνει ανάγνωση και πώς κανείς την άξιολογεί· σέβτομαί λογίους όπως ό Diderot, ό Κοραής, ό Ρενάν²⁵, οί όποιοι μās έχουν αφήσει κατηγορηματικές ύποθηκες σχετικά. Η άρχή και τό τέλος τής διδασκαλίας τους είναι νά μήν αφήνουμε κανένα βιβλίο αναάγνωστο. Ός πρός τό δεύτερο, την ανάγκη νά ξαναδιαβάσουμε, ή κοινή λογική, ή, ως ποϋμε πιό έπίσημα, ή

24. Νά ψάξει. Μέσα από ένα πραγματοποιημένο ιδανικό παντογνωσίας θά έπρεπε νά μποροϋν νά έπισημανθοϋν με άπόλυτη ακρίβεια τά κενά τών γνώσεών μας και με τρόπο έντελώς συγκεκριμένο οί χώροι όπου θά αναζητούσαμε τίς γνώσεις όσες μās λείπουν. Με παντογνωσία έννοώ έδώ τίς γνώσεις οί όποίες έχουν καλύψει όλα τά δηλωμένα τεκμήρια τών όποίων οί μερικές συνιστάμενες οδηγούν πρός τεκμήρια εισέτι άδηλα. "Όσο περισσότερο πλησιάζουμε πρός τό ιδανικό αυτό τόσο άπομακρυνόμαστε από τό έργο του «ρακοσυλλέκτη», του *crocheteur des gens doctes*, όπως έλεγε ό Scaliger.

25. Από πολλούς και άρμόδιους έχει κατά καιρούς λεχθεί, πώς δέν ύπάρχουν βιβλία τά όποια νά μās επιτρέπεται νά μήν φυλλομετρήσουμε τουλάχιστον, κατά την έκφραση του Diderot. Όστόσο άπευθυνόμενος σε έλληνικό άκροατήριο θά προτιμούσα νά θυμηθοϋμε, κατεξοχήν προστάτη άγιο τής έλληνικής λογισύνης, τόν Κοραή. Γράφει στις 11 Φεβρουαρίου του 1817 όταν έχει πιεί τουλάχιστον τό μισό ποτήρι από τίς πικρίες ποϋ τόν έπότισαν για ποικίλους λόγους, οί συμπατριώτες του : «δέν ένθυμούμαι νά είναι, ό Κικέρων όστις είπεν ότι δέν είναι βιβλίον, ούδὲ τό κάμιστον εις τό όποιον ό νοήμων αναγνώστης δέν εύρίσκει τί ώφέλιμον» ('Επιστολές, έκδ. Δαμαλά, τ. Β', σ. 559). Είναι ό Πλίνιος· αλλά κατά τά άλλα έξίσου βαραινει στη συνείδησή μας ή πείρα του Κοραή. Την δέουσα παραπομπή μās δίνει ό Renan, ακόμα άλλος προσεκτικός διδάσκαλος στα θέματα τής παιδείας, ποϋ γράφει κι εκείνος : «Il n'y a pas de livre si mauvais qu'il n'aprenne quelque chose» (*Avenir de la Science*, έκδ. Η. Psicharis, τ. III, σ. 923).

γνωσιολογία, ἄρκει γιὰ νὰ πεισθοῦμε : οἱ γνώσεις μας, στὸν χῶρο τῶν συγκεκριμένων μελετῶν μας, προάγονται διαδοχικά, καθὼς ὀλοένα πλουτίζουμε ἐπάνω στὰ ἴδια θέματα, ξαναπερνώντας ἀπὸ τὰ ἴδια σημεῖα—ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν— μὲ αὐξημένη κάθε φορὰ ποσότητα ἀπὸ προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Συνεπῶς τὴν πρώτη φορὰ ποὺ διαβάζουμε ἓνα βιβλίο, γνωρίζουμε ὀλίγα ἐπάνω στὴν ὕλη του, ἔχουμε ὀλίγες ἐρωτήσεις νὰ τοῦ κάνουμε, καὶ ὀλίγες ἀπαντήσεις λαβαίνουμε. Σὲ κάθε νέα ἀνάγνωση προσερχόμαστε πιὸ ἱκανοὶ νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ αὐτά. Νομίζω ὅτι μποροῦμε ἐδῶ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὴν εἰκόνα τῆς ἀνεμόσκαλας : ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀνεβαίνει περνάει πολλές φορές ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο, ἀλλὰ κάθε φορὰ ὕψηλότερα ἀπὸ πρὶν, καὶ ἔτσι βλέπει περισσότερο καὶ μακρύτερα.

Ὅσο ξαναδιαβάζουμε, τόσο καὶ βρίσκουμε καινούρια πράγματα σὲ ἓνα βιβλίο, γιὰτὶ γνωρίζουμε πιὸ πολλά, καὶ συνεπῶς ἐρχόμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε κι ἄλλα. Πέντε καὶ δέκα φορές νὰ διαβάσουμε τὸ ἴδιο ἔργο ὅλο καὶ κάτι καινούριο θὰ μᾶς λέει· νομίζω ὅτι ἐξήγησα γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸ ἐξαντλήσουμε μὲ τὴν πρώτη ἀνάγνωση,— ἢ μὲ τὴν δευτέρη ἀναφορικὰ μὲ ὅ,τι ἐμάθαμε ἀνάμεσα στὶς δύο διαδοχικὲς ἀναγνώσεις—καὶ τὰ λοιπά. Θυμοῦμαι τὴν κατάπληξή μου ὅταν ἄκουσα μία λογία, σὲ ἐρώτηση γιὰ τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο θὰ ἀκολουθοῦσε πηγαίνοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Παρίσι, —κουβέντα νὰ γίνεται — νὰ ἀπαντᾷ ὅτι δὲν θὰ περάσει ἀπὸ τὴν Βενετία, γιὰτὶ ἔχει κιόλας πάει. Ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ μὴν εἶναι ποτὲ «ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει πάει στὴν Βενετία» : εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ξαναπηγαίνει· σὲ κάθε καινούρια του ἐπαφὴ μὲ τὸ θέμα του, θὰ ἐπιστρέφει μὲ νέες γνώσεις.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, τὸ δεύτερο χρέος μας, μετὰ τὸ πρῶτο ποὺ εἶναι ἡ ἀδιάκοπη αὐξηση τῶν γνώσεών μας, συνίσταται σὲ μία καλὴ λειτουργία τῆς συνδυαστικῆς φαντασίας : ἐγρήγορηση, ἀμεσότητα ἀντιδράσεων²⁶. Ἐκεῖ

26. Μία παρατήρηση ἀκόμα γιὰ ὅ,τι ἀκοῦμε συχνὰ νὰ λέγεται «περιττὲς ἀναγνώσεις». Δὲν ὑπάρχουν περιττὲς ἀναγνώσεις : μὲ μία ἰσχυρὴ καὶ ἀφειδῶς πλουτισμένη θεώρηση τοῦ ἐπιστητοῦ ὅσο πιὸ μακρὰ ἀπὸ τὴ βάση μας, δηλαδὴ ὅσο πιὸ μακρὰ ἀπὸ τὰ βοηθήματα ποὺ ἐδίδαχθήκαμε ἀπὸ τοὺς διδασκάλους μας, ἀντλήσουμε καινούρια ὕλη ἀπὸ τὴς ἀναγνώσεις αὐτὲς ποὺ φαίνονται ἄσχετες πρὸς τὸ ἀντικείμενό μας, τόσο πιὸ ἀνανεωμένα καὶ ὀλοκληρωμένα θὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα τῶν ζητησέων μας. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς φέρνει σ' ἓνα ἄλλο σχετικὸ θέμα· ἐννοῶ τὸν ἔλεγχο τῶν παραπομπῶν : ὁποιοδὴποτε, ὅσο ἅπλοστο κι ἂν εἶναι τὸ βιβλίο ποὺ συμβουλευόμαστε, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴν ἀθετοῦμε καμία παραπομπὴ ἄγνωστὴ μας ἀπ' ἄλλοῦ. ἂν πρῶτα δὲν τὴν ἐλέγξουμε. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀποτελεῖ ἀντικείμενό στὴν σημείωσή μας αὐτὴν. Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ποὺ μᾶς φέρνει στὸ σόφισμα τοῦ Ἐπιμενίδη : ἓνα βιβλίο μὲ σφαλερὴ τὴν τεκμηρίωση δὲν εἶναι ἓνα βιβλίο ποὺ ἔχει μόνο σφαλερὲς τεκμηριώσεις· μπορεῖ ἢ μοναδικὴ σωστὴ παραπομπὴ τὴν ὁποῖαν δίνει νὰ εἶναι ἐκεῖνη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Τέλος ὁ ἔλεγχος τῆς σφαλερῆς παραπομπῆς, εἶναι φυσικό, καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ἀναλογίας εἶναι μεγάλο, νὰ ὀδηγήσει πρὸς τὴν ὀρθὴ παραπομπὴ ποὺ ἀγνοοῦσαμε ἢ ποὺ μᾶς εἶχε διαφύγει.

είναι όπου ο άνθρωπος που διαθέτει μικρό ριπίδι γνώσεων διατρέχει τους μεγίστους κινδύνους άποτυχίας : μόνο μέσα από τα πολλά θα μπορέσει ή συνδυαστική φαντασία να διαλέξει την καλύτερη συσχέτιση· άλλως ο άνθρωπος του ένός βιβλίου, εκείνος που έχει διαβάσει ένα μόνο βιβλίο, ο homo unius libri, όπως λένε καταχρηστικώς λατινικά, είναι καταδικασμένος σε άποτυχία²⁷. Η συνδυαστική φαντασία είναι το λαμπρό εργαλείο, που κατορθώνει μέσα από τα γνωστά, «διά μέσου», δηλαδή, των γνωστών, να εξάγει τα άγνωστα· ώστόσο, θαύματα δέν άκούσθηκε, ποτέ να έχει κάνει : ό,τι επιτύχει, το λέει και το όνομά της, το όφείλει στον συγκριτισμό.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

27. Έννοώ ότι κάθε βιβλίο μᾶς προσφέρει έναν κόσμο παραστάσεων. Όσο περισσότερα βιβλία διαβάζουμε, τόσο περισσότεροι συνδυασμοί των παραστάσεων αυτών μπορούν να επιτευχθούν· αντίθετα, όσο λιγότερα έχουμε διαβάσει τόσο περιορίζονται οι δυνατότητες των συνδυασμών. Ό άνθρωπος ό όποιος εδιάβασε ένα βιβλίο, όταν διαβάζει ένα δεύτερο, βρίσκει συνεχώς κοινά σημεία ανάμεσα στα δύο. Εύκολο είναι, αν έχει διδαχθεί την αναγκαία μεθόδευση, να προβεί στην συσχέτιση και έτσι να πεισθεί και να επιδιώξει να μᾶς πείσει ότι άμφοτερα προέρχονται από τον ίδιο συγγραφέα: τα δύο βιβλία, όσα εδιάβασε, έχουν μέσα την ίδια όρολογία, άνθρωπος, νόμος, Έκκλησία. Έκανοποιητικό άριθμό τέτοιων συμπερασμάτων είδαμε σε ποιήματα πρόσφατα δημοσιεύματα.